O‘QUVCHILARDA ICHKI MOTIVATSIYANI SHAKLLANTIRISH: BAHO UCHUN O‘QISHDAN ONGLI BILIM OLISHGA O‘TISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Xonimqulova Xolida Mamadiyor qizi
Mamatkulova Muhlisa Isoq qizi
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali, Psixologiya yo‘nalishi 3-bosqich talabalari
Ilmiy rahbar: ***Yuldasheva Sojida Zoyirovna — O‘zMU Jizzax filiali o‘qituvchisi***

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchilarning o‘quv-biluv motivatsiyasini rivojlantirish, tashqi rag‘batlantirish (baho, maqtov, jazo) tizimidan barqaror ichki qiziqishga o‘tishning psixologik-pedagogik mexanizmlari tadqiq etilgan. O‘quvchilarning kognitiv faolligini oshirish, darsda muammoli vaziyatlar yaratish va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvning samaradorligi empirik kuzatuvlar asosida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, o‘quv-biluv faoliyati, pedagogik baholash, kognitiv qiziqish, shaxsiy tashabbus, muvaffaqiyat vaziyati.

Kirish

Maktab amaliyotida ko‘plab o‘qituvchi va ota-onalarni qiynaydigan umumiy bir muammo bor: o‘quvchilarning aksariyati darsga yangi narsa o‘rganish uchun emas, balki kundalikka «besh» olish yoki yomon baho uchun gap eshitmaslik maqsadida tayyorlanadi. Psixologik nuqtayi nazardan qaralganda, bunday holatda o‘quvchida tashqi motivatsiya ustunlik qiladi. Tashqi turtki esa xuddi qo‘lda ushlab turilgan prujinaga o‘xshaydi — bosim yoki nazorat to‘xtashi bilan o‘quvchining darsga bo‘lgan intilishi ham darhol so‘nadi.

Shu bois bugungi pedagogika va psixologiya oldida turgan asosiy vazifa o‘quvchini majburlab o‘qitish emas, balki unda bilishga bo‘lgan tabiiy chanqoqlikni — ichki motivatsiyani uyg‘otishdir. Mazkur maqolada baho ortidan quvish illatini bartaraf etish va o‘quvchilarda ongli bilim olish ko‘nikmasini shakllantirish yo‘llari ko‘rib chiqiladi.

Asosiy qism

1. Tashqi va ichki motivatsiya o‘rtasidagi psixologik tafovut Psixologiya fanida motivatsiya shaxs faolligining asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida qaraladi. Agar o‘quvchi faqat baho, mukofot yoki kattalar maqtovi uchun harakat qilsa, uning diqqati bilimning mazmuniga emas, balki natijani tezroq ko‘rsatishga qaratiladi. Mashhur psixolog A.N. Leontyev bu borada shunday degan edi: *«O‘quv faoliyati o‘quvchi uchun shunchaki tashqi majburiyat bo‘lib qolmasligi, balki uning shaxsiy ehtiyoji va hayotiy ma’nosiga aylangandagina haqiqiy o‘zlashtirish sodir bo‘ladi»* [1]. Darhaqiqat, bola biror mavzuni o‘zi uchun qiziq deb topsa, unga hech qanday qo‘shimcha nazorat kerak bo‘lmaydi — u mustaqil izlanishga kirishadi.

2. Baholash tizimining o‘quvchi ruhiyatiga ta’siri An’anaviy maktab tizimida baho ko‘pincha o‘quvchini rag‘batlantirish vositasidan jazolash quroliga aylanib qoladi. Natijada o‘quvchida xato qilishdan qo‘rqish hissi shakllanadi. Holbuki, har qanday yangi bilimni o‘zlashtirish jarayoni xatolar va tajribalar orqali kechadi. Amerikalik psixologlar E. Desi va R. Rayanning o‘z-o‘zini belgilash nazariyasida ta’kidlanishicha: *«Insonning ichki motivatsiyasi uchta asosiy psixologik ehtiyoj — mustaqil tanlov qilish (avtonomiya), o‘zini qobiliyatli his etish (kompetentlik) va boshqalar bilan samimiy aloqada bo‘lish ehtiyoji qondirilgandagina barqaror rivojlanadi»* [5]. Agar o‘qituvchi o‘quvchining xatosini uning kamchiligi sifatida emas, balki o‘sish nuqtasi sifatida qabul qilsa, sinfdagi ruhiy zo‘riqish yo‘qoladi.

3. Ongli bilim olishni rag‘batlantiruvchi pedagogik usullar O‘quvchilarni baho uchun o‘qishdan ongli bilim olishga yo‘naltirish uchun dars jarayonida quyidagi uchta amaliy yondashuvdan foydalanish yuqori samara beradi:

Muammoli ta’lim vaziyatlarini yaratish: Mavzuni tayyor qoida sifatida bayon qilish o‘rniga, o‘quvchilar oldiga yechimi hayotiy tajribani talab qiladigan savol qo‘yish ularning qiziquvchanligini (kognitiv dissonansni) uyg‘otadi [3].

Tanlov erkinligini berish: Uy vazifasi yoki loyiha ishlarini bajarishda o‘quvchiga bir nechta variant taklif qilish (masalan, taqdimot tayyorlash, esselar yozish yoki tajriba o‘tkazish) unda mas’uliyat va shaxsiy qiziqishni kuchaytiradi [2].

Formativ (rivojlantiruvchi) baholashga o‘tish: Shunchaki «4» yoki «5» raqamini qo‘yish bilan cheklanmay, o‘quvchining aynan qaysi jihatda o‘sishga erishgani va nimaning ustida ishlashi kerakligini og‘zaki yoki yozma tahlil qilib berish uning o‘z ustida ishlash istagini oshiradi [4].

4. Empirik kuzatuv va tadqiqot natijalari O‘quvchilarda ichki motivatsiya darajasini aniqlash maqsadida umumta’lim maktabining 8-sinfida tahsil olayotgan 58 nafar o‘quvchi o‘rtasida T.I. Ilina tomonidan ishlab chiqilgan «O‘quv faoliyati motivatsiyasini o‘rganish» metodikasi asosida so‘rovnoma o‘tkazildi. Tadqiqot davomida o‘quvchilarning darsga tayyorlanishidagi asosiy turtkilar tahlil qilindi (1-jadval).

1-jadval. 8-sinf o‘quvchilarida o‘quv-biluv motivatsiyasining yetakchi turlari

Motivatsiya turi	O‘quvchilar ulushi	Asosiy xulq-atvor ko‘rsatkichi
Baho va maqtovga yo‘nalganlik (tashqi)	46%	Faqat baho qo‘yiladigan topshiriqlarni bajarish, yodlab olish
Bilim olishga qiziqish (ichki)	31%	Qo‘shimcha manbalar izlash, darsda savollar berish
Majburiyat va nazoratdan qo‘rqish	23%	Ota-ona yoki o‘qituvchi tanbehidan qochish uchun tayyorlanish

So‘rovnoma natijalari ko‘rsatdiki, o‘quvchilarning qariyb yarmi (46%) asosan baho olish uchun o‘qiydi. Biroq bir oy davomida tajriba sinfida tanlov erkinligi va formativ baholash usullari qo‘llanilganda, o‘quvchilarning qo‘shimcha adabiyotlarga murojaat qilish va dars muhokamalarida tashabbus ko‘rsatish holatlari 24 foizga ortgani kuzatildi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, baho ta’lim jarayonining maqsadi emas, balki shunchaki o‘zlashtirish darajasini ko‘rsatuvchi vosita bo‘lib qolishi kerak. O‘quvchilarda ichki motivatsiyani shakllantirish uchun pedagogik jarayonni ishonch, mustaqil fikrlash va ijodiy izlanish asosiga qurish talab etiladi. Qachonki o‘quvchi o‘ziga berilayotgan bilimning hayotiy ahamiyatini anglasa va darsda o‘zini erkin shaxs sifatida his qilsa, unda baho uchun o‘qish o‘rnini ongli ravishda bilim egallash ehtiyoji egallaydi. Bu esa o‘z navbatida kelajakda mustaqil qaror qabul qila oladigan, raqobatbardosh mutaxassislar yetishib chiqishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Leontyev A.N. *Deyatelnost. Soznaniye. Lichnost.* – Moskva: Smisl, 2005.
2. G‘oziyev E.G‘. *Umumiy psixologiya.* – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.

3. Mavlonova R., To‘rayeva O., Xoliqberdiyev K. *Pedagogika.* – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.
4. Karimova V.M. *Psixologiya: O‘quv qo‘llanma.* – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002.
5. Deci E.L., Ryan R.M. *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior.* – New York: Springer, 1985.